

**QIPCHOQ LAHJASI, DIALEKT VA ETNOGRAFIKMLARNI
UMUMIY O‘RGANISH MUAMMOLARI (QASHQADARYO VILOYATI
QAMASHI TUMANI MISOLIDA)**

Ulasheva Dilnura Qodirali qizi

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

O‘zbek tili va adabiyot yo‘nalishi 2-bosqich talabasi

Annotatsiya: *O‘zbek xalqining hozirgi kundagi adabiy tili hozirgi holatigacha uzoq yo‘lni bosib o‘tdi. Avvaliga jamoa, urug‘, qabila shaklida yashab, asta-sekinlik bilan bir xalq sifatida birikdi. Yurtimizda ilk renessans davrida til va adabiyot ancha rivojlandi. Ushbu maqolada o‘zbek tilida ajralmas o‘ringa ega bo‘lgan Qashqadaryo qipchoq lahjasiga kiruvchi ayrim so‘z, ibora hamda maqollar tahlil qilindi.*

Kalit so‘zlar: *Dialekt, sheva, qipchoq lahjasi, dialektologiya, etnolingvistika, etimologiya.*

Kirish

O‘zbek tili shevalari orqali ajralib turuvchi, shu bilan bir qatorda shevalari bir-biridan keskin farq qiladigan turkiy tillardan hisoblanadi. Professor Y.D.Polivanov asrimiz birinchi choragidayoq o‘zbek tili o‘zining ko‘p shevaliligibilan boshqa turkiy tillardan ajralib turishi haqida o‘zining ilmiy ishlarida ma’lumot bergan edi⁵. Bizga ma’lumki, shevadagi so‘zlar tilning asl mohiyatini to‘la- to‘kis yoritishga xizmat qiladi. O‘zbek xalq shevalari necha asrlar mobaynida o‘rganilsa ham, shu kungacha mukammal sheva lug‘ati yaratilmagan ekan. Albatta, 1971-yilda “O‘zbek xalq shevalarining lug‘ati” yaratilganligini inkor etolmaymiz, lekin uning tarkibida to‘qqiz mingta so‘zning borligi va bu juda kam ekanligini ta’kidlash lozim. “Agar keksa avlod nutqida saqlanib kelayotgan noyob so‘z va iboralar zudlik bilan yig‘ib olinmasa, barcha mas’uliyatni o‘z zimmamga olib aytamanki, ular hofizasidagi bir qism dialektizmlar umuman butkul ketishi mumkin”,⁶- deganedi akademik Shonazar Shoabdurahmonov. Olimning ushbu so‘zlari bugun ham o‘z ahamiyatini yo‘qotgan emas. Ko‘ramizki, qipchoq shevasi ham uzoq tarixga ega. O‘sha vaqtdagi shevaning xususiyatlari hozirgi kungacha saqlangan. Buni quyidagi

⁵ Reshetov V.V., Shoabdurahmonov Sh. O‘zbek dialektologiyasi. T.: O‘qituvchi, 1978.

⁶ Shoabdurahmonov Sh. O‘zbek adabiy tili va o‘zbek xalq shevalari. Toshkent, 1962.

maqola orqali ham ko‘rib o‘tamiz. Qashqadaryo viloyati shevalari ikki dialektal zona guruhiga bo‘lingan. Bular: 1)Yuqori Qashqadaryo o‘zbek shevalari. 2)Quyi Qashqadaryo o‘zbek shevalari. Biz o‘rganmoqchi bo‘lgan Qamashi tumani shevasi Quyi Qashqadaryo o‘zbek shevalari guruhiga kiradi. Ushbu shevadagi dialektal so‘zlar dialektal ma‘nolari va eshtilishi bilan inson e‘tiborini tortadi. Quyida shulardan ba‘zilarini tahlil qilamiz:

Shoha- sanqchi shaklidagi lekin ketmon va belkurak o‘lchamidek bo‘lgan mehnat quroli. U asosan somon, hashaklarni to‘plashda ishlatiladi. Masalan: Bedani shohada apke (olib kel).

Girdixona- ko‘rpacha. Ko‘pincha 4 yoki 6ta bir xil rang va o‘lchamdagi ko‘rpacha to‘plamiga aytiladi. Masalan: Kelin nechta girdixona qilibdi? Oltita qilgan ekan.

Cholap (ba‘zi joylarda chalop)- chakki (yog‘li suzma)ni suyultirib sutdek holatga kelganda ichiladigan ichimlik. Eslatib o‘tish joizki, ushbu ichimlikni ayron va qimizdan farqi bor.

Keskan osh- ingichka kesilgan xamirdan tayyorlanadigan suyuq ovqat. Asosan katta tadbir va to‘ylarda birinchi taom sifatida beriladi.

Kunda- daraxt to‘nkasi. Masalan: Salim charchab kelib kundaga o‘tirdi.

Tilichka- traktorning paxta yoki bug‘doy tashish uchun ulab qo‘yilgan qo‘shimcha qismi. Xalq orasida “Bir tilichka bolali bo‘linglar” iborasi farzand tilash ma‘nosida juda ko‘p qo‘llanadi.

Chashkay- kunning o‘rtasi. Peshin vaqti. Masalan: Bu bola chashkaygacha uxlaydi.

Hova- aynan yomg‘irning o‘zi. Masalan: Bugunam hova joyvadi.

Jelak- qariya va yoshi katta ayollar kiyadigan, paranjiga o‘xshash bosh kiyim. Masalan: Momam jelagini jovinib ketdi.

Jorma palov- exson oshi. Asosan keng adirlikda mahalla ahli bilan tayyorlanib, shu joyning o‘zida iste‘mol qilinadigan taom.

Qoyirma non- tuqqan ayollar iste‘mol qiladigan non turi.

Umoch osh- xamirni guruch hajmida maydalab, sutda qaynatiladigan taom.

Zardoli- quritilgan o‘rikning yetilib pishgan holati. Xom holati esa dovuchcha deyiladi.

Pidina- ariq bo‘yida o‘sadigan yalpiz.

Chaqirtikan- ismaloqning me‘yoridan ortiq yetilib, donlab ketgandagi holati.

Burum- yo‘lning qiya burilgan qismi, muyilish. Masalan: Manshul (Mana shu) burumdan so‘lg‘a ketasan.

Jiyirmoq-burmoq, burishtirmoq. Masalan: Menga qarab burnini jiyirdi.

Iyartmoq, iyartirmoq- ergashtirmoq. Masalan: Bu kampiram hech bachcha iyartmay juralmaydi.

Ko‘kay- yurak, qalb, dil. Masalan: Ko‘kayimdi kesdingku, Meni tirilay jedingku. (Xosila Rahimova)

Maymoq- oyog‘i qiyshiq inson. Masalan: Mahalladagi Shokir maymoqni taniysanmi?

Oyil, ayil- eshakning jabdug‘ini mahkamlash uchun ishlatiladigan arqon. Masalan: Eshagingdi oyili mahkamma?

Olashaqshaq- hakka qushi.

Boytal- urg‘ochi ot. Masalan: Kechagi ko‘pkarida Chori buvani ola boytali ovlab qobdi.

Illa- zo‘rg‘a, qiyinchilik bilan. Masalan: Illa jetgan jayimda, ketaman deydi.

Jolqi- bitta, yagona. Masalan: Sigiri jolqi tuvipti.

Suliyi qurig‘an- sutdan qolgan, yoki sutga to‘ymagan farzand.

Ko‘kataloq, ko‘ktirnoq- ziqna, xasis kishi. Masalan: Shu hamsiya yomonam ko‘kataloqda.

Chapcha tuymoq- ikkiqat, homilador bo‘lmoq. Masalan: Suyunchi ber, opang chapcha tuyipti.

Movqi bosilmoq- xumori qonmoq. Sog‘inib kutgan narsasi yoki insoniga yetishmoq.

Sonsizning savog‘i uzun- “savog” so‘zi tikish uchun mo‘ljallangan ip ma‘nosida kelgan.

Emi-temi shu bo‘lsin. “Duosini ijobat bo‘lsin” degan ma‘noda ishlatiladi.

Chechada qolding- ko‘chada qolding. Yoxud Chechaga qogan kun- qorong‘u kechaga qogan kun. Bu maqolda “checha” so‘zi kelinoyi, yanga ma‘nolarida kelgan.

Imdinida bo‘lmoq- maqsad qilmoq, harakat qilmoq, xohlamoq. Masalan: Imdiningda bo‘lsa-ku qilasan, erinasanda.

Hamal- hamalda jovg‘an amal. Hamal oyi mart va aprel oylarini o‘z ichiga olgani uchun ham shunday deyiladi. Ya‘ni martda yomg‘ir yog‘sa yer serhosil bo‘ladi.

Yaxshi kelsa hut- kadi kadi sut, yomon kelsa hut keragada put. Fevral oxiri va martning boshlanishi hut deyiladi. Agar shu oy yaxshi bo‘lsa ya‘ni qahratonlik bo‘lmasa chorva mollar ko‘proq sut beradi. Ammo aksi bo‘lsa chorva mollar ozib ketib, son qismi (put) ingichkalashib, kasallanib qoladi.

Savr- ekinlarga keldi davr. Savr- aprel oxiri va mayning boshi. Bu oyda ekinlar gullab, sekin asta hosilga kira boshlaydi.

Biz keldik kelin ko‘rgani, kelin ketibdi tezak tergani. Xalqimizda bu maqol kelinlik xizmatlarining ko‘pligi va kelinning vaqti tig‘izligini anglatadi.

Tuya elakka kelsa- oqiroq kelar. Noshukrlik ma’nosini ifodalovchi maqol hisoblanadi, tuyaga qanchadan qancha yuk ortilganda ham jim turib, oddiygina elak ortilganda baqirgani noshukrlik belgisidir.

Qontar ovsa, qoziq boshida qor turmas. “Qontar” so’zi qishdan sekin-asta bahorga chiqish ma’nosini bildiradi. Bundan tushunish mumkinki, kunlar isigan sayin qorlar kamayadi.

Barg’azon- kuzdagi barg to’kilishi, xazonrezgilik.

Quyanchiq- tutqanoq kasalligi.

Xulosa qilib aytganda, hozirgi kunga kelib shevaga oid so’zlarning ko’pchiligi etnografizm darajasiga kelib qolgan. Ularni saqlab qolish dialektologlarning asosiy vazifasidir. Shu qatorda 2019-yilda yozilgan A.Omonturdiyevning “Surxandaryo dialektal etnografik maqollarining izohli lug’ati” kitobi ham mazkur yo’nalishdagi zaruriy manbalardandir. Unda yig’ilgan mingga yaqin maqol va iboralarning ba’zilari Qashqadaryo qishloqlarida ham ishlatililishini ko’rish mumkin. Xulosa o’rnida yana bir gapni ta’kidlash o’rinliki, shevalarning dialektal so’zlarini ma’lum tizimda yig’ib borsak, katta hamda ko’p miqdorli dialektal, shevaga oid so’zlar majmui yig’ilishi shubhasiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ashirboyev S., O’zbek dialektologiyasi. Toshkent: Nodirabegim, 2021.
2. Omonturdiyev A., Rahmonov b. Surxandaryo dialektal etnografik maqollarining izohli lug’ati. Toshkent, 2019.
3. Reshetov V.V., Shoabdurahmonov Sh. O’zbek dialektologiyasi. Toshkent, “O’qituvchi”
4. Shoabdurahmonov Sh. O’zbek adabiy tili va o’zbek xalq shevalari. Toshkent, 1962.